

СИНТЕТИЧНИЙ ПІДХІД ДО ПІЗНАННЯ ПРАВА Б.О. КІСТЯКІВСЬКОГО

Обумовлено, що синтетична концепція Б.О.Кістяківського є однією з перших подібних проектів в історії світової правової думки і першої в українській правовій науці; виявлено основні постулати і недоліки цієї концепції.

Ключові слова: методологія правознавства, синтетичний підхід, плюралістична концепція, технічне поняття права, практичне поняття права, реальність права, психологічна, теорія права, нормативна теорія права

Постановка проблеми. Зміни у всіх сферах суспільного життя і нові завдання зумовили значну інтенсифікацію розвитку сучасної вітчизняної правової науки, удосконалення чи відновлення її концептуальних основ і науково-методологічної бази. У зв'язку з цим істотно збільшився інтерес до історії самої правової науки взагалі, правової думки, зокрема, до інтелектуального досвіду вітчизняних учених-правознавців, особливо другої половини XIX – початку XX ст.

У цьому контексті великий інтерес становить наукова творчість одного з найвизначніших представників вітчизняної науки цього періоду - Богдана Олександровича Кістяківського (1868–1920) – правознавця, філософа, соціолога, історика, академіка Української Академії Наук, доктора державного права, видатного прихильника правової держави і ліберальних цінностей, видатного методолога правових досліджень, надзвичайно різностороннього вченого, який зробив значний внесок у розробку багатьох проблем правознавства.

Ступінь наукової розробки проблеми. В українській та зарубіжній науковій літературі розглядалися окремі аспекти наукової творчості Б.О.Кістяківського: у працях вітчизняних вчених М. Альчук, Л. Депенчук, Н. Жукової, С. Максимова, В. Тимошенко і Ар. Фадєєва; російських вчених С. Львова, К. Радкевича і В. Скворцова, а також американського вченого С. Хейман та ін.). Проте багато питань (у тому числі ті, які становлять предмет даної статті) його науково-правової спадщини залишаються не дослідженими.

Методологія у науково-правовій творчості Б. Кістяківського посідала центральне місце, мала складну і різноманітну проблематику. Тому **метою статті** є з'ясування особливостей методологічного аспекту науково-правової творчості Б. Кістяківського, що припускає відповіді як мінімум на такі питання: як розумів український мислитель методологію та які основні напрямки методологічних пошуків вченого у сфері правопізнання?

Виклад основного матеріалу. Безумовно, Б.О. Кістяківський належить до блискучої плея-

ди дореволюційних вітчизняних правників – теоретиків та методологів, які прославили не тільки українську, але і російську науку (у найширшому розумінні) на весь світ.

Одним з важливих результатів методологічних пошуків Б.О. Кістяківського є розробка ним плюралістичної (синтетичної) концепції права. Уперше ця концепція викладена в його праці «Реальність об'єктивного права» [3, с.193-239; 4, с.257-337], опублікованої в 1910 р. Як слушно помітив Ар. Фадєєв, плюралізм є також надзвичайно характерний для всього твору «Соціальні науки і право. Нариси з методології соціальних наук і загальної теорії права». «Це – ніби золотий міст між формалізмом Канта й емпіризмом автора [6, с.34], – уточнює Ар. Фадєєв.

Докладний аналіз головних підходів до права, так чи інакше зорієнтованих на розв'язання проблеми реальності права (психологічна і нормативна теорії права), і розкриті недоліки понять права, запропонованих цими теоріями, дозволили Б. Кістяківському засумніватися в їх науковій цінності. Отже, вчений в решті - решт задумується над питанням: можливо доцільніше було б відмовитися від психологічного і нормативного понять права і підтримати його соціологічне або державно-організаційне поняття? Однак це, на думку вченого, було б повторенням старих помилок, тому що і соціологічне, і державно-організаційне поняття права так само обмежені, як і психологічне та нормативне його поняття.

На думку Б.О. Кістяківського, правильне наукове вирішення поставлених питань повинно виходити з положення сучасної логіки про те, що будь-яке чітко науково побудоване поняття по необхідності обмежене, у нього може бути вкладено тільки те, що є в родовій ознаці й у видовій його відмінності. «Тому, якщо ми візьмемо для визначення поняття права родову ознаку зі сфери правової психіки, то, залишаючись логічно послідовними, ми і будемо мати справу тільки з психічними правовими переживаннями. Якщо право втілюється в соціальних відносинах, то

воно набуде соціального характеру. В разі домінанта родової ознаки права з галузі суто правових установ, ми матимемо справу з державно-організаційними правовими явищами. Таким чином аналогічний результат мав би місце при аналізі будь-якого логічно правильно утвореного поняття права, яке чітко відмежоване родовою ознакою і видовою відмінністю» [4, с.318-319]. Отже, жодне з понять, запропонованих основними концепціями права, не може претендувати на безроздільне панування в правовій науці. І кожного разу, при спробі затвердити панування того або іншого поняття, виявляються його слабкі місця і саме це поняття піддається перекручуванню.

Б.О. Кістяківський звертає увагу на те, що вчення про утворення понять, що розвивається новітньою логікою, засновано на даних, які представлені сучасним природознавством, яке не знає всеосяжних і єдиних понять для складних конкретних явищ і оперує із множинністю понять для кожного окремого явища. Наприклад, немає одного природничо-наукового поняття води, тому що кожна природнича наука визначає своє поняття води відповідно тій спеціальній сфері явищ, яку вона досліджує. Б.О. Кістяківський виходить з того, що гуманітарні науки, і в тому числі наука про право, перебувають в такому ж стані, в якому знаходяться природничі науки. «Зокрема, розвиток науки про право привів до переконання, що право входить у різні сфери людського життя і діяльності, що можуть складати предмет різних галузей гуманітарних наук. Усі різні прояви права або всі сторони його багатогранної і різноманітної суті підлягають цілком самостійній розробці і вивченню. І в результаті вивчення кожного з різних проявів права кожного разу одержується сукупність відомих понять, які свідчать про те, що являє собою право з цієї сторони його існування. Тому науково правомірні не одне, а кілька понять права» [4, с.318].

Б.О. Кістяківський намагався обґрунтувати синтетичний підхід до розуміння права, що поєднував би в собі методи догматичної юриспруденції з методами соціологічної і психологічної шкіл права. Здійснивши величезну дослідницьку роботу, він прийшов до висновку, що право в основному вивчається в чотирьох напрямках і, отже, можуть бути виділені відповідні поняття права. Таких понять теоретичного характеру, відповідно до концепції Б.О. Кістяківського, чотири: державно-організаційне (або державно-наказове); соціологічне; психологічне; 4) нормативне, що відповідає аксіологічному поняттю права [5, с.130-131].

На перше місце Б.О. Кістяківський ставить державно-організаційне (або державно-наказове) поняття права, відповідно до якого право - це те, що держава наказує вважати таким. Дане поняття права використовується більшістю юристів-позитивістів. Переваги цього поняття полягають у тому, що воно характеризує державно-організаційний елемент у праві, а недолік – його обмеженість. Будучи послідовним, з погляду цього поняття права, з його сфери необхідно виключити значну частину звичаєвого права, велику частину державного і міжнародного права [4, с.321-324]. Проти цієї теорії заперечують також і з таких причин: по-перше, право виникає раніше від держави і може існувати без неї; по-друге, при добровільному здійсненні правових норм, що є найбільш розповсюдженою формою дотримання права, можливість втручання держави у випадку порушення розпоряджень права в більшості випадків не відіграє ніякої ролі. Тобто здійснення норм права не є прямим наслідком регулюючої і наглядової діяльності державної влади. По-третє, процес правотворчості, незважаючи на величезний ріст і поширення законодавчої діяльності сучасних держав, відбувається не в законодавчих установах, де право лише формулюється, а всередині суспільства, де воно зароджується і дозріває. По-четверте, організація і діяльність самої держави засновані на правових нормах, встановлених у конституціях цих держав.

На друге місце Б.О. Кістяківським поставлене соціологічне поняття права. На його думку, при вивченні права із соціально-наукової точки зору головна увага звертається на право, що реалізується в житті. «Для того, щоб воно стало об'єктом самостійного наукового дослідження, необхідно позбутися традиційних забобон, нібито право, що здійснюється в житті, є лише відображенням або простим наслідком того права, що виражене в законах. Навпаки, воно повинно вивчатися саме по собі у всіх своїх оригінальних і самобутніх рисах. Особливий інтерес при цьому представляє його залежність від національних, побутових, економічних та інших соціальних відносин. У взаємодії з цими відносинами воно виробляється, модифікується і розвивається. Тому коротке визначення права з цієї точки зору – це сукупність правових відносин, що реалізуються в житті, в яких виробляються і кристалізуються правові норми» [4, с.322]. Соціологічне поняття права, згідно з Б.О. Кістяківським, ширше, ніж державно-наказове, оскільки воно охоплює і звичаєве, і державне, і міжнародне право. Однак, воно і на-

багато вужче від державно-наказового поняття права, тому що зовсім нездатне включити у своє визначення і той потрібний і свідомо-доцільний елемент правового життя, що особливо цінний для будь-якого юриста. Внаслідок цього до соціологічного поняття права звертаються всі ті, хто бажає «відгінити» недоліки правового порядку; ним користуються для того, щоб знецінити значення права як активного і творчого елемента.

Третє поняття права – психологічне, яке Л.І. Петражицьким визначається як сукупність тих психічних переживань честі або обов'язку, що мають імперативно-атрибутивний характер. З приводу цього Б.О. Кістяківський відзначає необхідність додаткового дослідження психологічної природи права, соціально-психологічного характеру правових явищ, оскільки лише в цьому випадку можна отримати цілком правильне визначення психологічного поняття права, яке, приймаючи за вихідну точку психологічні риси права, буде пояснювати ними і соціальний характер права, і об'єктивне право в їх справжній сутності. Водночас це поняття, маючи суто теоретичне значення, буде слугувати й інтересам практики. Однак, на противагу цьому, на думку Б.О. Кістяківського, психологічне поняття права у формулюванні Л.І. Петражицького, для юриста мало придатне. Якщо з ним погодитися, то ми повинні відкинути всю наукову юридичну літературу як позбавлену істинної пізнавальної цінності. Беручи до уваги недостатню розробленість вчення про право як психологічного явища, Б.О. Кістяківський пропонує таке попереднє визначення поняття права, відповідно до якого «право - це сукупність тих імперативно-атрибутивних істинних переживань, які шляхом психологічної взаємодії членів даної суспільної групи здобувають загальне значення й об'єктивуються в правових нормах» [4, с.323-324].

Четверте місце займає нормативне поняття права, відповідно до якого «право - це сукупність норм, що містять у собі ідеї про належність та визначають зовнішні відносини людей між собою. При перевазі ідеологічного характеру цього поняття деякі дослідники припускають, що це поняття зовсім не містить у собі визначення реальності права. Це припущення неправильне, тож, безсумнівно, цілком визначити реальність права це поняття нездатне. Проте воно володіє великою пізнавальною цінністю, тому що виділяє такий елемент в праві, який не визначається жодним з попередніх понять права».

Крім зазначених суто теоретичних понять права, Б.О. Кістяківський з'ясовує існування *те-*

хнічних (або практичних) понять права. Але право, на думку Б.О. Кістяківського, і в даному випадку не можна визначити одним поняттям. Для цього необхідні, принаймні, два технічних поняття права: одне – юридично-догматичне, інше – юридично-політичне. Згідно з першим, право – це сукупність правил, що визначають, як знаходити в діючих правових нормах рішення для всіх випадків зіткнення інтересів або зіткнення уявлень про право і неправу. З іншого погляду, право – це сукупність правил, що допомагають знаходити і встановлювати норми для задоволення потреб, які виникають, або здійснення нових уявлень про право і неправу.

Однак, як стверджує Б.О. Кістяківський, усі ці поняття, як теоретичні, так і технічні, не зводяться один до одного. Це було б можливим лише у тому випадку, якби між ними існувало відношення логічної підпорядкованості, тобто якби одне з них було родовим поняттям, а інше – видовими, чого, як ми знаємо, немає. А це дозволяє вченому стверджувати про множинність понять права. Проте він глибоко переконаний, що поряд із множинністю наукових понять права, право як явище – єдине. Водночас він визнає неможливість створення єдиного наукового поняття права, тому що таких понять декілька. А, для вивчення нескінченної розмаїтості правових явищ треба їх систематизувати, а систематизувати їх можна на підставі тих самих існуючих наукових понять права. Тому часто вирішення цього питання полягало в тому, щоб дати визначення й аналіз різних наукових понять права в їх суто механічному поєднанні.

Оскільки теорія множинності наукових понять права поки ще не користується відкритим визнанням, то її використовують у прихованому і замаскованому вигляді. Звичайно, той або інший вчений дає визначення тільки того поняття права, яким він науково зацікавлений і яке йому здається в силу цього єдино правильним. Але поряд з цим нібито єдиним науково-правомірним визначенням права завжди ставляться і вирішуються питання про відношення між правом і державою, правом і суспільними формами, правом і мораллю, правом і мистецтвом, правом і етикою, правом і релігією та ін. Тому, завдання, згідно з Б.О. Кістяківським, полягає в тому, щоб перейти від цього прихованого оперування з різними поняттями права до їх відкритого визнання.

Таким чином, як вважає Б.О. Кістяківський, не слід задовольнятися перерахуванням різних наукових понять права. «Не підлягає сумніву, що повинні існувати і такі синтетичні форми,

які поєднували б ці поняття в новий вид пізнавальних цінностей. Шляхом аналізу наукової юридичної літератури можна довести, що такі синтетичні форми справді існують». Але Б.О. Кістяківський, відкладаючи до іншого разу розгляд цього питання, обмежується «постановкою завдань знайти такі логічні форми, які поєднували б різні наукові поняття явищ, що лежать в основі культурних благ».

На глибоке переконання Б.О. Кістяківського, як би ми не створювали окремі поняття права, кожне з них має тільки тоді наукове значення і цінність, коли воно пов'язане з реальністю права і визначає її більш-менш всебічно. На його думку, труднощі полягають у тому, щоб, формулюючи визначення того або іншого поняття права, однаково охопити і суб'єктивну, і об'єктивну сторони права. Однак ці труднощі, на думку Б.О. Кістяківського, зовсім не є чимось нездоланим; навпаки, їх можна усунути, якщо поставитися цілком критично до вихідного моменту і до шляху дослідження, результати якого і повинні бути зведені до визначення того або іншого поняття права.

З погляду Б.О. Кістяківського, таких основних вихідних пунктів при дослідженні права два: право як сукупність правових норм і право як сукупність правових відносин. При дослідженні права кожен дослідник приймає первинну основу свого дослідження або одну, або іншу з цих сукупностей. До того ж він уже спочатку так чи інакше схильний вбачати в праві або щось, наприклад, державно-наказове, або соціальне, або психологічне, або нормативне. Але, дослідники зовсім не вільні в комбінуванні цих елементів своєї вихідної позиції при дослідженні права. Вони не можуть довільно поєднувати деякі з них і змушені зв'язувати їх у визначених комбінаціях. Адже хто звертає головну увагу на право, як на державно-наказове явище, той повинен брати до уваги насамперед сукупність норм. Хто ж зацікавлюється соціальною стороною права, той звертає свій погляд, насамперед, на правові відносини. Тільки при психологічному і нормативному вивченні права напрямок інтересу на ту або на іншу сукупність явищ не в такому ступені зумовлено тими або іншими теоретичними передумовами. Однак і тут у психологів проявляється відома схильність у першу чергу піддавати розглядові правовідносини, а в нормативістів, звичайно, ще сильніше прагнення виходити з аналізу правових норм.

Після того, як та або інша вихідна позиція дослідника уже визначена, дослідження знову може бути спрямоване по різних шляхах. На ду-

мку Б.О. Кістяківського, тут можливі такі два шляхи дослідження.

Один з них полягає в тому, що дослідник визнає реальними в праві тільки ті явища, розгляд яких він зробив вихідним елементом свого дослідження: або сукупність норм, або сукупність правовідносин. Б.О. Кістяківський не підтримує такий шлях дослідження, вважає його неправильним.

Інший шлях дослідження, що пропонується Б.О. Кістяківським, полягає в тому, що дослідник приймає все дане в праві як явище і факт за відому реальність і не прагне відволікатися від неї. Тому за вихідний пункт свого дослідження він повинен однаково прийняти і сукупність норм, і сукупність правовідносин. Водночас дослідник визнає, що ці явища при їх складності і різнобічності не можуть бути охоплені науковим дослідженням відразу. Тому дослідник вирішує вчинити так, як роблять натуралісти: він заявляє, що буде досліджувати право, користуючись методами відокремлення й ізолювання. Цим шляхом природно повинно вийти чотири види (державно-наказове, соціологічне, психологічне, нормативне) суто теоретичного дослідження права. Усі ці різні дослідження (хоча кожне з них має на увазі лише якусь одну сторону правових явищ), мають однакову цінність у процесі наукового пізнання права в цілому. Однак науковець, що робить дослідження в будь-якому з цих напрямків, повинен підходити до всіх інших сторін і елементів права з іншими методологічними прийомами, ніж дослідники, що йдуть по першому з зазначених шляхів дослідження. Якщо в цьому випадку науковці спочатку абстрагуються від усіх інших сторін права, крім тієї, що їх цікавить, а потім ніби дедукують їх з виробленого ними поняття права. В дослідженнях проведених по другому шляху, навпаки, поряд з вивченням права з якої-небудь однієї сторони, всі інші сторони повинні бути пояснені, оскільки вони пов'язані, а деколи й зумовлені стороною, що складає основну тему дослідження. Інакше кажучи, при формулюванні результатів кожного з цих досліджень у тому або іншому понятті права повинен бути врахований цей зв'язок основної сторони права, що служить головним предметом даного дослідження зі всіма іншими його сторонами. Безумовно, при цьому цілком усі інші сторони права не можуть бути пояснені якоюсь однією його стороною, тому що вони відносяться до різних сфер явища. Зрозуміло, що, наприклад, психологічне дослідження права, навіть якщо воно соціально-психологічне, не може дати повного

наукового знання про соціальну природу права. Якби це було можливо, то не треба було б робити всіх зазначених видів дослідження права, спрямованих на вивчення різних його сторін. Тоді досить було б якогось одного з них. Отже, Б.О. Кістяківський приходить до висновку, що саме цей останній шлях дослідження права і є правильним науковим шляхом. Тільки він може дати і наукове знання всіх сторін права, тобто всіх його проявів у різних сферах даного нам світу, і разом з тим привести до побудови цілісного знання про право, що охоплювало б усі його сторони в їх єдності.

З усього сказаного Б.О. Кістяківський робить такий загальний висновок: кожне визначення поняття права, незалежно від того, яка сторона права береться за основу, повинно однаково мати на увазі і сукупність норм, і сукупність правовідносин, тобто й об'єктивне, і суб'єктивне право. Тільки якщо воно, так чи інакше, включає у своє визначення і те, й інше, воно справді охоплює реальність права.

Висновки. Підсумовуючи вищезазначене, можна дійти висновку, що плюралістична (синтетична) концепція Б.О. Кістяківського є одним із перших проєктів у світовій правовій думці і першим в українській правовій науці. Отже, чотири зазначені підходи до права відповідають чотирьом концепціям і поняттям права: 1) аналітичний підхід, характерний для догматичної юриспруденції та відповідної позитивістської концепції права; 2) соціологічний підхід, що відповідає поняттю права як форми соціальних відносин; 3) психологічний підхід, що відповідає психологічному поняттю права; 4) нормативний підхід, що відповідає аксіологічному поняттю права. Правда, є відсутньою у Б.О.Кістяківського

і повнота розробки цієї концепції, яка не вимагала б додаткових роз'яснень для питань, які виникають. Але вважаємо, що для того періоду це було природним і зрештою це дає величезну можливість його прихильникам та однодумцям продовжувати дослідження в правовій науці.

Список літератури

1. Графский В.Г. Интегральная (синтезированная) юриспруденция: актуальный и все еще незавершенный проект // Правоведение. – 2000. – № 3.
2. Ильин И. Понятия права и силы. Опыт методологического исследования // Вопросы философии и психологии. – Кн. 101. – Москва, 1910.
3. Кистьяковский Б.А. Реальность объективного права // Логос. – Москва, 1910. – Кн. 2.
4. Кистьяковский Б.А. Социальные науки и право. Очерки по методологии социальных наук и общей теории права. – Москва, 1916.
5. Максимов С. І. Кістяківський Б. – видатний український філософ права // Вісник Академії правових наук України. – 1997. – № 1.
6. Фатеев А.Н. Русский методолог теории права. – Харьков, 1917.
7. Яценко А.С. Синтетическая теория права в юридических науках // Журнал Министерства юстиции. – 1912, Январь;
8. Яценко А.С. Теория федерализма: опыт синтетической теории права и государства. – Юрьев, 1912.
9. Яценко А.С. Философия права Владимира Соловьева. Теория федерализма. Опыт синтетической теории права и государства. – Санкт-Петербург, 1999.

Стаття надійшла до редколегії 22 лютого 2012 року.

Рекомендована до опублікування у "Віснику" членом редколегії М.В. Никуфоракком.

О.В. Меленко

SYNTHETIC APPROACH TO B.O. KYSTYAKIVSKI'S LAW COGNITION

Summary

The idea that pluralistic (synthetic) concept of B.O. Kystyakivsky is one of the first in world legal thought and in Ukrainian legal science; the main postulates and lacks of this concept have been defined.

О.В. Меленко

СИНТЕТИЧЕСКИЙ ПОДХОД К ПОЗНАНИЮ ПРАВА Б.А. КИСТЯКИВСКОГО

Аннотация

Обосновано, что синтетическая концепция Б.А. Кистьяковского является одним из первых подобных проєктов в истории мировой правовой мысли и первой в украинской правовой науке; выявлены основные постулаты и недостатки этой концепции.